

УДК 81'42:2–2-84

*Парфенюк Наталія***ТЕКСТИ ПОЛЕМІЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ ЯК СКЛАДОВА
ЧАСТИНА КОМУНІКАЦІЙНОГО ДИСКУРСУ**

У статті досліджуються тексти полемічної літератури як складова частина комунікаційного дискурсу. Розкриваються основні причини появи таких творів, лінгвально-структурна складова написання текстів та особливості комунікаційного дискурсу, що знайшли відображення в полемічних текстах XVI–XVII ст.

Ключові слова: полеміка, полемічна література, дискурс, комунікаційний дискурс.

В статье исследуются тексты полемической литературы как составная часть коммуникативного дискурса. Раскрываются основные причины создания таких произведений, лингвально-структурная составляющая написания текстов, и особенности коммуникативного дискурса, нашедшие отражение в полемических текстах XVI–XVII века.

Ключевые слова: полемика, полемическая литература, дискурс, коммуникативный дискурс.

The article examines the texts of polemical literature as part of communicative discourse. Describes basic reasons for creating such works, linguistic-structural component of the texts and features of communicative discourse reflected in the polemical of XVI–XVII centuries.

Key words: polemic, polemical literature, discourse, communicative discourse.

Постановка проблеми. В історії української писемності та літератури чинне місце посідає полемічна література XVI–XVII століття, на основі якої сформувались провідні ідеї того часу, а згодом була вироблена так звана наративна стратегія. Вперше саме в полемічних творах спостерігається поєднання «високого» й «народного» способів висловлювання, і це робить полемічну прозу унікальним культурним, літературним та лінгвістичним явищем. Водночас полемічні тексти XVI–XVII ст. виступають репрезентатором тогочасних ідеологічних, політичних, релігійних інтересів та ідей, які на сьогодні є предметом

дослідження філософії, лінгвістики, культурології, літературознавства та низки інших гуманітарних наук.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми вивчення полемічної літератури широко висвітлюються у працях зарубіжних авторів та вітчизняних дослідників. У російській та українській науці феномени полеміки стали досить популярним предметом уваги та вивчення. Кожен науковець у галузі історіографії, літературознавства розглядає цю тему у своїй науковій діяльності. Я. Головацький, Я. Запаско, А. Зернова, досліджують причини виникнення книгодрукування у Росії та Україні [3; 6], подають каталог стародруків, виданих в Україні; І. Огієнко та Н. Поплавська [7] досліджують історію друкарства та українську публіцистичну прозу XVI–XVII ст.

С. Бабич, Я. Бондарчук, П. Кралюк, І. Пасічник, Г. Охріменко, Л. Квасюк [3; 6] розглядають діяльність відомих острозьких діячів-просвітителів, які мали значний вплив на зародження та розвиток друкарства: Г. Смотрицького, І. Вишенського, М. Смотрицького. М. Ковальський, М. Мицько проаналізували діяльність Острозької слов'яно-греко-латинської академії та визначні твори, видані друкарнею при навчальному закладі.

Раніше полемічні тексти не досліджувалися в такому контексті, тобто як складова частина комунікативного дискурсу. Наразі така необхідність існує, оскільки інформація, що подана в друкованих текстах є частиною комунікативного дискурсу суспільства XVI–XVII ст., містить у собі специфіку й особливості комунікативного акту в міжконфесійній боротьбі з використанням основних прихованих методів для кращого та ефективнішого впливу на суспільство та аргументації власної точки зору.

Мета статті. Розкрити особливості полемічного тексту як складової частини комунікативного дискурсу, визначити специфіку написання твору, його лінгвально-структурну складову щодо засад дослідження мови текстів полемістів, а також охарактеризувати основні етапи створення текстів полемічної літератури. На основі досвіду написання полемічної літератури православними та уніатами розкрити поняття полемічного тексту як складової частини комунікативного дискурсу.

Для висвітлення мети дослідження необхідним є вирішення таких завдань: 1) розкрити значення полемічних текстів як публіцистич-

ного видання; 2) розглянути типологію основних творів полеміки на основі концепцій українських дослідників сучасності та минушини; 3) виокремити із загальної характеристики особливості полемічного тексту як складової частини комунікативного дискурсу.

У суспільно-політичному русі XVI–XVII ст. особливо істотну роль відіграли книги, які називають полемічними. Це були публіцистичні твори з актуальних питань тогочасного церковного й громадського життя [3, 141]. Те, що вони знаходили своїх читачів, підтверджують записи на полях — схвальні або негативні, а також рукописні й друковані трактати, спрямовані проти деяких друків. А те, що попит на полемічну літературу не припинився, засвідчують переписи острозьких видань, віленської й київської «Книг о вірі», «Діалогу» Мелетія Пігаса, а також полемічних творів, які ніколи не друкувалися (Іван Вишенський, анонімні «Навіти» та ін.).

Часом розквіту української полемічної літератури можна назвати період XVI–XVII ст. Таке піднесення позначилось і на мистецькому оформленні, і на тематиці та мові рукописних пам'яток. Якщо в другій половині XVI ст. відбувався процес проникнення народної мови в літературні пам'ятки, причому не лише світського, а й богослужбового характеру, то в першій половині XVII ст. вживання народної розмовної чи української книжної мови стало явищем постійним [6, 21].

Українська полемічна література XVI–XVII ст. є багатоаспектним об'єктом дослідження в історичних, літературознавчих і філософських науках. Так, зокрема, на думку української дослідниці риторики полемічної літератури XVI–XVII ст. Н. Поплавської, полемічні тексти виразно презентують оригінальну жанрову систему тодішнього вітчизняного письменства, з усією повнотою віддзеркалюють інтелектуальний рівень суспільства на зламі XVI і XVII ст., світогляд авторів і читачів [7, 32]. Саме полемічна література перебирає на себе певною мірою функції як ораторського проповідництва, так і історичних літописів.

Поява творів полемічного характеру було наслідком загострення протягом XVI ст. у Західній Європі міжконфесійної боротьби, яка згодом сягнула українських земель. За визначенням енциклопедії українознавства, що видана під редакцією професора В. Кубійовича, полемічна література — це літературно-публіцистична творчість церковно-релігійного й національно-політичного змісту XVI–XVII ст.,

що виникла на західноукраїнських та білоруських землях в умовах віросповідної боротьби [7, 41].

Таким чином, полемічний твір був своєрідним синтезом текстових фрагментів із богослужбних книг, Святого Письма, творів Отців Церкви, духовної, морально-навчальної літератури та власних надбань автора, сформованих на захист певних переконань чи на спростування позицій опонентів.

Першим полеміку активізував представник поунійного напрямку єзуїт Петро Скарга своїми полемічними трактатами «Про єдність Божої Церкви під одним Пастирем» та «О заблудженнях руських, и причинах по которымъ Греція отделилась отъ римской церкви». Категоричну відповідь на трактати П. Скарги запропонували ортодоксальні православні письменники в творах «Посланіє до латын из их же книг» та «На богомерскую, на поганую латину» [10, 122].

Наступним доробком поунійного табору став твір ректора Львівського колегії єзуїтів Б. Герберста «Выводы вери костела римскаго и история греческой неволи до унії» [10, 124]. Твори Б. Герберста та П. Скарги були опоновані ректором Острозької академії Г. Смотрицький у трактаті «Ключ царства небесного» та Василем із Суража (Малюшицьким) у «Книжиці у 6 розділах» або «О единой истинной православной вере и о святой соборной апостолской церкви, откуда начало приняла и како повсюду распростресея».

Однак уже довколоунійні дебати розпочала книга анонімного автора, видана у Вільні під назвою «Унія альбо выклад артикулов ку зодноченю греков с Костьолом Римским», у якій розвінчувались агітаційні випадки проти церковної унії [3, 144].

Проте, варто зазначити, що найпомітнішим із-поміж полемічних творів став написаний на замовлення князя В.-К. Острозького і виданий 1597 р. у Кракові польською мовою, а на початку 1598 р. в Острозі руською трактат під назвою «Апокрисис» (Відповідь), автором якого був Христофор Філалет [10, 137]. Для нейтралізації впливу «Апокрисиса» на суспільну думку прихильники унії почали масово скуповувати та знищувати цей твір. В результаті такого знищення полемічних творів значна їх частина відома тепер тільки за їх назвою.

Перша чверть XVI ст. характеризувалась подальшим розвитком полеміки. Від імені православних виступає анонімний автор «Перестороги», М. Смотрицький, Леонтій Карпович, Іов Борецький, Ан-

дрій Мужилівський, Захарій Копистенський, від уніатів — І. Потій, Іосиф Рутський, Іосафат Кунцевич, Лев Крєвза, а також Ілля Морозівський [6, 23]. Провідна роль у цей період у полеміці належить Мелетію Смотрицькому та Іпатію Потію.

Однак, уже в 1620 р. у зв'язку із поновленням ієрусалимським патріархом Феофаном Київським православної митрополії була викликана нова хвиля полемічної публіцистики. Полеміку розпочав М. Смотрицький, який написав твори «Лемент у світі убогих на жалосное представлення светобливого а в обої добродіталі багатого мужа в бозі велебного господина отця Леонтія Карповича...» та «Виправдання безвинності».

Уніатський митрополит Іосиф Рутський у відповідь на «Виправдання...» видає «Двойную вину», на яку отримав уже від М. Смотрицького «Защиту Верификации». Наступним кроком Рутського став видрукований трактат «Экзамен обороны», на який М. Смотрицький відповів «Апендиксом на Экзамен оброны Верификации» [10, 142].

Останнє слово в дискусіях, під час яких було представлено багато злободенних проблем, насамперед, суспільно-церковного життя, все ж належить М. Смотрицькому. В 1622 р. він опублікував «Юстифікацію невинності», адресовану безпосередньо королю Сигізмунду Вазі, а в 1623 р. «Суплікацію» — лист до сенаторів і депутатів польського сейму [6, 24]. Ці полемічні твори до вищих державних діячів можна вважати апогеєм публіцистичної творчості М. Смотрицького, направленої на захист православ'я.

Звісно, окрім ідейного різноманіття, полемічна публіцистика відрізнялася також і жанровим різноманіттям: мала форму відкритих послань, призывань, трактатів, сатиричних памфлетів, проповідей. Полемісти використовували значний арсенал аргументів (юридичних, історичних, релігійно-теологічних), різноманітні літературні прийоми (каламбури, трагічні плачі, римована проза), специфічні мовні та образні засоби [3, 147].

Також варто зважати й на те, що в полемічних текстах, насичених посиланнями на біблійні й патристичні джерела, трапляється поєднання традиційного й модерного для того часу стилів, відчутна творча воля авторів, які вправно оперували догматичним й життєвим матеріалом, цитатами, прагнучи не стільки проголосити істину, скільки

окреслити її риси та обов'язково при цьому піддати критиці аргументи опонента.

Таким чином, полемічна публіцистика пройшла складний і неоднозначний шлях розвитку. В ній спостерігалися підйоми й занепади, ідейно-художній рост і перебирання одних і тих самих питань, однак вона відіграла позитивну роль в історії та була тісно пов'язана з суспільно-політичною думкою й літературним рухом українського народу, а також є важливою складовою частиною комунікативного дискурсу XVI–XVII ст.

Згідно із визначення К. Серажим, комунікативний дискурс — це засіб соціальної взаємодії, що є новою формою політичної, наукової, організаційної й технічної сили суспільства, за допомогою якої індивід чи сукупність індивідів здійснюють обмін інформацією [9, 327].

Виконуючи зв'язну функцію, комунікативний дискурс виступає найважливішим механізмом становлення індивіда як суспільної особистості й провідником настанов соціуму, котрі регулюють дії учасників дискурсивного діалогу. Одним із основних чинників породження комунікативного дискурсу є комунікативний акт, у котрому беруть участь комуніканти, що у формі безпосереднього чи опосередкованого діалогу творять висловлювання (тексти) та інтерпретують їх засобами національної мови [9, 327].

В основі кожного дискурсу, у якій із форм — монологічній чи полілогічній — він не існував би, лежить внутрішня діалогічність, яка є організуючим принципом, спільним і для діалогу, і для монологу [5, 78]. Полемічні твори дослідники полемічної літератури відносять до форм діалогічного мовлення, оскільки друковані тексти, по-перше, націлені на конкретного опонента: це може бути певна особа — православний полеміст/уніат, або ж католицька/православна церква загалом як суспільно-політична інституція, що пропагує певні догми, норми поведінки та правила побудови суспільно-церковного життя. По-друге, у полемічних трактатах висувуються звинувачення або критикуються ті чи інші тези, погляди, ідеї та думки, вимагаються пояснення та відповіді.

За класифікацією Г. Бубнової полемічні тексти належать до подієвого діалогу із особистісно-побутовою тематикою, яка емоційно гостро переживається партнерами [11, 233]. Структура полемічних творів включає посилання на визнання офіційного опонента та ре-

ципієнта, оскільки саме з ним ведеться основна полеміка щодо його діяльності та поглядів на церковні канони.

У полемічних творах використовуються специфічні та наближені до простонародної мови слова та словосполучення, інколи в текстах можна зустріти й простонародні вислови, також автори легко оперують матеріалом біблійних джерел, використовують образи та символи, що своїм походженням сягають ще до біблійної епохи.

Використовуючи багаторазові повтори слів та мовних зворотів, одних і тих самих образів, а також використання дієслів у наказовій формі, наприклад, у творі В. Суразького «О Єдиной Православной Выры» — «Зрите убо, яко и вину назнаменашя», сприяє кращому запам'ятовуванню образів та метафоричних порівнянь і створенню цілісних образів. Також у полемічних текстах активно використовуються застосування метафор, алегорій, прислів'їв, що наближує полемічний трактат до читача, що володіє тезаурусом на розмовно-побутовому рівні.

Згідно з класифікацією діалогів Х. Гайснера, полемічні твори можна віднести до риторичних діалогів, спрямованих на зміну, насамперед, соціально-економічного буття. У академічному тлумачному словнику української мови зазначається, що «полеміка — це гостра дискусія стосовно будь-якого спірного питання» [1, 125]. Це не звичайна суперечка, це публічне обговорення, при якому є конфронтація, протистояння, протиборство сторін, ідей і поглядів.

Відповідно до історико-хронологічного переліку написаних полемічних творів, кожен із них був опонований та піддавався критиці з боку супротивника. Тобто, вибудовувався певний діалог між опонентами, метою якого було не досягнення згоди, а ствердження власної точки зору, перемога над супротивником.

Однак, варто зазначити, що полемічна література була наслідком загострення протягом XVI ст. у Західній Європі міжконфесійних конфліктів, які сягнули українських земель. І саме тому жанр полеміки виробив особливі прийоми та норми побудови тексту, добір експресивних лексичних, фразеологічних засобів із «високої» (старослов'янської) до «простой» (буденної) мови [4, 156]. У полемічних текстах провідними й найбільш актуальними стають мовні засоби, які використовують для підсилення «емоційного змісту» і надають тексту «емотивності».

Основними елементами прагматичної структури дискурсу є прагматичний фокус (що, маючи характер універсальї, відображає найбільш загальні й істотні ознаки дискурсу, та виявляється незалежно від мови, але у своєму текстовому втіленні визначається нормами конкретної мови) і так звані «периферійні» об'єкти (що подаються як реальність, яку необхідно окреслити). Прагматичний фокус виступає зв'язною ланкою між учасниками цього дискурсу [5, 234]. На прикладі полемічної літератури такими зв'язними ланками є полеміст (і його ставлення до дійсності, яку він описує, коментує, аналізує тощо) та читач/слухач/опонент (і його ставлення до тексту — матеріального сліду дискурсу).

Комунікативний акт існує у вигляді руху інформації у так званому «ланцюгу»: «відправник — канал — одержувач». Саме тому комунікативний мовленнєвий акт є цілеспрямованими мовленнєвими діями, основними ознаками яких є намір (інтенціональність), цілеспрямованість та конвенціональність, тобто дотримання прийнятих у соціумі норм мовленнєвої поведінки [8, 163].

Полемічні тексти як форма мовленнєвої взаємодії включають у себе всі три елементи комунікативного акту: «відправник — канал — одержувач». Відправником, у такому випадку, є полеміст, що виражає свою точку зору стосовно конкретної проблеми чи проблем у міжконфесійних конфліктах. Каналом передачі повідомлення від відправника до одержувача є друковані полемічні твори, що відображають точку зору полеміста. Одержувачем відправленого повідомлення є опонент полеміста, якщо твір написаний як відповідь на конкретний полемічний текст, або ж освічена інтелігенція XVI ст., яка представляла громадську думку суспільства XVI ст.

Тому також варто зазначити, що з XVI ст. фіксується поява духовних творів полемічного характеру, які були написані латиною і адресувались усім освіченим верствам українського суспільства нарівні з творами, що писались українською або польською мовами. Полемічні тексти були повноцінним чинником не лише загального національного лінгвістичного процесу, а й впливали на духовні засади українського громадського життя.

Поява українських полемічних духовних творів стала однією з вагомих причин виникнення окремого складного зі світоглядного та науково-дослідницького погляду дискурсу національної полемічної

словесності, який створювався протягом кількох століть різними мовами та в якому творили майже всі провідні національні письменники, філософи, духовні й громадські діячі XVI — XVII ст. [11, 235].

До особливостей цього дискурсу належить, крім мовно-культурної рівноправності й універсальності, низка концептуальних засад, які істотно позначились на жанровій, світоглядній і літературно-естетичній основах феномена вітчизняної полемічної літератури. До цих засад, насамперед, відносять зацікавленість українською національною історією, антиунійним протистоянням, часто міфологією та іншими першоосновами національного буття.

У комунікативних актах реалізується референційна (повідомлення конкретної інформації), емотивна (ставлення мовця до того, про що йдеться в повідомленні), конативна (орієнтація висловлювань на конкретного адресата), фактична (встановлення контактів) та металінгвістична (перевірка того, якими кодами користуються учасники комунікації) функції [2, 57]. Всі перераховані функції комунікативного акту реалізуються й у текстах полемічної літератури — референційна (у текстах повідомляється інформація про становище православної церкви, догмати й канони католицької та православної церков, особливості, відмінності та традицій обох релігій).

Емотивна функція виражена в ставленні полеміста до того, про що йдеться, наприклад, підтримка запропонованих у полемічному тексті ідей та поглядів, критика релігійного новаторства, засудження унії між католицькою та православною церквою. Металінгвістична функція комунікативного акту представлена мовними особливостями полемічних текстів: мова написання твору (старослов'янська, польська, а згодом латинська), використання багаторазових повторів слів та мовних зворотів, одних і тих самих образів, звернення до біблійних канонів та догматів.

Висновки. Отже, хоча полемічна література і є багатоаспектним об'єктом дослідження в історичних, літературознавчих і філософських науках, однак не всі особливості полемічного тексту вивчені на достатньому рівні та потребують комплексного доопрацювання. Полемічна література — це підбірка текстів різних авторів, у яких обговорюються проблемні питання релігійної дискусії між католицькою та православною церквами з метою їх об'єднання. Полемічну літературу поділяють на різні типи та види залежно від часу написання,

призначення твору та основних маніпулятивних методик, що використовуються.

Становлення полемічно-публіцистичної прози припадає на період загострення соціальних антагонізмів. Незважаючи на свою ідейно-художню неоднорідність, вона мала велике значення для духовного життя України XVI–XVII ст. Відіграючи важливу роль у пробудженні соціальної і національної свідомості народу, полемічна проза несла виразні риси народності й виявляла щораз міцніші реалістичні тенденції, що мало величезне значення для подальшого розвитку як української літератури, так і самосвідомості українського суспільства.

Перспективи подальших наукових пошуків полягають у розробленні методично обґрунтованого підходу щодо вивчення та аналізу друкованих полемічних текстів XVI–XVII ст., який враховуватиме специфіку та особливості написання творів, їх інформаційно-психологічну та лінгвально-структурну складові, значення і вплив на суспільно-політичне життя XVI–XVII ст., а також роль полемічної літератури в консолідації українського суспільства.

Розв'язання зазначеної проблеми матиме позитивний ефект у процесі подальшого дослідження визначеної проблематики, дозволить визначити основні методи створення та написання полемічних творів, а також слугуватиме матеріали для подальших наукових пошуків та практичних досліджень у сфері історіографії, журналістики, філософії, літературознавства, лінгвістики, теорії інформації та теорії комунікацій.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бацевич Ф. С.* Основи комунікативної лінгвістики [Текст] : підручник / Ф. С. Бацевич. — 2-ге вид., доп. — К.: ВЦ «Академія», 2009. — 376 с.
2. *Ван Дейк Т. А.* Язык. Познание. Коммуникация : сб. работ / Т. А. ван Дейк; пер. с англ., сост. В. В. Петрова; под ред. В. И. Герасимова; вступ. ст. Ю. Н. Караулова и В. В. Петрова. — М.: Прогресс, 1989. — 312 с.
3. *Квасюк Л. В.* Генеза та історико-культурні умови виникнення української полемічної літератури XVI–XVII століття [Текст] / Л. В. Квасюк // *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник 2008.* — Л.: Колос, 2008. — Книга 2. — С. 141–149.
4. *Красных В. В.* «Свій» среди «чужих»: миф или реальность? [Текст] / В. В. Красных. — М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. — 375 с.

5. *Макаров М. Л.* Основы теории дискурса [Текст] / М. Л. Макаров. — М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. — 278 с.
6. *Охріменко Г. В.* Релігійно-моральний аспект в українській полемічній літературі кінця XVI — початку XVII століття : історико-культурні передумови формування [Текст] / Г. В. Охріменко // Науковий вісник РДГУ. Історичні науки. Вип. 8. — Рівне, 2009. — С. 21–27.
7. *Поплавська Н. М.* Полемісти. Риторика. Переконування (Українська полемічно-публіцистична проза кінця XVI — початку XVII ст.) : монографія / Н. М. Поплавська. — Тернопіль: ТНПУ, 2007. — 379 с.
8. *Почепцов Г. Г.* Теорія комунікації / Г. Г. Почепцов. — К.: ВЦ «Київський університет», 1999. — 308 с.
9. *Серажим К. С.* Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність. На матеріалах сучасної газетної публіцистики: монографія / К. С. Серажим, за ред. В. В. Різуна ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. — К., 2002. — 392 с.
10. *Шевченко В.* Православно-католицька полеміка та проблеми удійності в житті Руси-України доберестейського періоду [Текст] : моногр. / В. Шевченко; ред. М. М. Закович, В. М. Нічик. — К.: Преса України, 2002. — 321 с.
11. *Шевченко І. С.* Проблеми типології дискурсу / І. С. Шевченко, О. І. Морозова // Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен : монографія / за заг. ред. Шевченко І. С. — Харків: Константа, 2005. — С. 233–236.

Одержана 25.07.2015